

धनगर आणि अनुसूचित जमाती: ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पुराव्यांतून स्पष्ट होणारे विभाजन

Badal Segar Mavachi¹, Dr. Digambar Janardan Sonawane²

¹Art's Commerce & Science College, Sonai, Dist Ahilyanagar

² Head Department of History Art's Commerce & Science College, Sonai, Dist Ahilyanagar

प्रस्तावना—उद्देश आणि व्याप्ती: या अहवालाचा उद्देश महाराष्ट्रातील धनगर समाजाने अनुसूचित जमाती (ST) दर्जासाठी केलेल्या दाव्याचे सर्वसमावेशक आणि पुराव्यावर आधारित विश्लेषण करणे हा आहे. ऐतिहासिक, वांशिक, सामाजिक आणि कायदेशीर पुराव्यांच्या आधारे, हा अहवाल असा युक्तिवाद करतो की धनगर समाज अशा वर्गीकरणासाठी आवश्यक घटनात्मक निकष पूर्ण करत नाही. पद्धती: या विश्लेषणासाठी बहु-विद्याशाखीय दृष्टिकोन वापरण्यात आला आहे, ज्यामध्ये प्राचीन काळापासून स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंतच्या ऐतिहासिक नोंदी, वसाहतकालीन प्रशासकीय दस्तऐवज, वांशिक अभ्यास आणि घटनात्मक कायदेशीर चौकटींचा वापर केला आहे. यामध्ये विशेषतः लोकूर समितीचे निकष आणि महत्त्वाच्या न्यायालयीन निर्णयांचा समावेश आहे

मुख्य मांडणी—सर्व उपलब्ध पुरावे हे दर्शवतात की धनगर समाज हा एक पशुपालक जाती-समूह आहे, जो महाराष्ट्राच्या सामाजिक-आर्थिक संरचनेत खोलवर रुजलेला आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या, हा समाज अनुसूचित जमाती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समाजापेक्षा भिन्न आहे. अनुसूचित जमातींची ओळख त्यांच्या ऐतिहासिक अलिप्ततेमुळे, वैशिष्ट्यपूर्ण निसर्गपूजक संस्कृतीमुळे आणि वेगळ्या भाषिक अस्मितेमुळे होते, जी धनगर समाजात दिसून येत नाही.

१. धनगर समाजाचा ऐतिहासिक प्रवास आणि सामाजिक एकात्मता

हा भाग हे स्थापित करतो की धनगर समाजाचा इतिहास अलिप्ततेचा नसून, दख्खनच्या व्यापक राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक प्रणालींमध्ये सक्रिय सहभाग आणि एकात्मतेचा आहे. हे वैशिष्ट्य त्यांना आदिवासी गटांपेक्षा वेगळे ठरवते.

१.१ प्राचीन आणि मध्ययुगीन मूळ: एकात्मतेचे कथन, अलिप्ततेचे नव्हे

धनगर समाजाची ऐतिहासिक ओळख त्यांना मुख्य

प्रवाहातील हिंदू सामाजिक चौकटीत स्थान देते, आदिवासी गटांप्रमाणे त्या चौकटीच्या बाहेर नाही. समाजातील काही अभ्यासक आपले वंशमूळ वेद आणि पुराणांसारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये शोधतात आणि कश्यप ऋषींशी संबंध जोडतात.¹ ऋग्वेदात मेंढपाळ ऋषींचा उल्लेख त्यांच्या प्राचीन आणि एकात्मिक भूमिकेचा पुरावा म्हणून दिला जातो.² या पौराणिक उत्पत्तीचे महत्त्व हे आहे की ते समाजाला निसर्गपूजक गटाएवजी मुख्य प्रवाहातील हिंदू विश्वरचनेत स्थान देतात.

'धनगर' या शब्दाच्या व्युत्पत्तीमध्येही त्यांची व्यावसायिक आणि भौगोलिक ओळख दिसून येते. संस्कृतमधील 'धेनू' (गाय) किंवा 'धन' (पशुधन)³ किंवा 'धंग' (डोंगर)⁴ या शब्दांवरून हा शब्द आला असावा, असे मानले जाते. पुण्यातील एका बौद्ध लेणीत इ.स. पहिल्या ते तिसऱ्या शतकातील शिलालेखात 'धनगर' शब्दाचा उल्लेख आढळतो.⁴ यावरून या प्रदेशातील त्यांचे प्राचीन आणि स्थापित अस्तित्व सिद्ध होते.

समाजातील अनेक स्रोतांनुसार, धनगर हे मूळचे क्षत्रिय होते, जे नंतर पशुपालनाकडे वळले.³ मौर्य, राष्ट्रकूट, होयसळ आणि विजयनगर साम्राज्य यांसारख्या प्रमुख राजवंशांची स्थापना धनगरांनी केली होती, असे दावे केले जातात.³ या दाव्यांची ऐतिहासिक सत्यता पडताळण्याची गरज असली तरी, ते हिंदू वर्णव्यवस्थेमध्ये क्षत्रिय दर्जा मिळवण्याच्या समाजाच्या आकांक्षा दर्शवतात. ही ओळख आदिवासी अस्मितेच्या पूर्णपणे विरुद्ध आहे, कारण आदिवासी ओळख वर्णव्यवस्थेच्या बाहेरची मानली जाते. आदिवासी ओळख 'मूळ रहिवासी' या संकल्पनेवर आधारित आहे, जे वर्णव्यवस्थेपूर्वीचे आहेत.² याउलट, धनगर समाजाचे ऐतिहासिक दावे त्यांना वैदिक आर्य किंवा क्षत्रियांचे वंशज म्हणून स्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे ते जातीव्यवस्थेतील एक भाग ठरतात.

१.२ पूर्व-वसाहतकालीन दख्खनमधील भूमिका: योद्धे, सरदार आणि शासक

धनगर समाजाचा इतिहास केवळ पशुपालनापुरता मर्यादित नव्हता, तर त्यांनी लष्करी आणि राजकीय क्षेत्रातही महत्त्वाची भूमिका बजावली. 'हाटकर' धनगर, जे 'भालधारी मेंढपाळ' (बर्गी धनगर) म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या शौर्यासाठी प्रसिद्ध होते.^३ छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात त्यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आणि ते महाराजांचे विश्वासू सैनिक होते.^३ 'हर हर महादेव' ही मराठ्यांची युद्धगर्जना धनगर समाजात उगम पावली असल्याचा दावा केला जातो, जो त्यांच्या खोल सांस्कृतिक आणि लष्करी एकात्मतेचे प्रतीक आहे.^३ 'आइन-इ-अकबरी' या ग्रंथात वऱ्हाड (बासीम) भागातील हाटकरांचे वर्णन 'एक अभिमानी, बंडखोर आणि प्रबळ राजपूत वंश' असे केले आहे, जे सशस्त्र सैन्य आणि किल्ल्यांसह त्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवत होते.^३

या समाजाच्या सामाजिक गतिशीलतेचे सर्वात मोठे उदाहरण म्हणजे होळकर घराणे. मल्हारराव होळकर, जे धनगर समाजाचे होते, त्यांनी १७२१ मध्ये पेशव्यांच्या सैन्यात सुभेदार पद मिळवले आणि पुढे इंदूरच्या होळकर घराण्याची स्थापना केली.^३ त्यांच्या सुषा, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर (माणकोजी शिंदे या धनगर पाटलांच्या कन्या)^{१२}, एक प्रसिद्ध शासक म्हणून उदयास आल्या. त्यांनी भारतभरात काशी विश्वनाथ आणि सोमनाथ मंदिरांसारख्या प्रमुख हिंदू तीर्थक्षेत्रांचा जीर्णोद्धार केला.^{१२} त्यांचे कार्य मुख्य प्रवाहातील पौराणिक हिंदू धर्माप्रती असलेली त्यांची निष्ठा दर्शवते, जी कोणत्याही वेगळ्या आदिवासी धर्मापेक्षा पूर्णपणे भिन्न होती. होळकरांचा उदय हा शूद्र वर्णातील गटाने राजकीय सत्ता मिळवून 'राजपुतीकरण' किंवा 'क्षत्रियीकरण'च्या प्रक्रियेद्वारे क्षत्रिय दर्जा प्राप्त करण्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.^४ ही प्रक्रिया जातीव्यवस्थेच्या चौकटीत राहून सामाजिक उन्नती साधण्याचे प्रतीक आहे, आदिवासी समाजाच्या विद्रोहाचे नव्हे.

धनगर समाजाचे पशुपालन हे केवळ उपजीविकेचे साधन नव्हते, तर ते दख्खनच्या कृषी अर्थव्यवस्थेशी खोलवर जोडलेले होते. धनगर समाजाचे मेंढपाळ हंगामी स्थलांतर करत असत.^{१५} हे स्थलांतर म्हणजे केवळ भटकंती नव्हती, तर ते एका निश्चित मार्गाने होत असे, ज्यामुळे ते शेती करणाऱ्या गावांच्या संपर्कात येत. यातून एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक सहसंबंध निर्माण झाला होता: धनगर समाजाची मेंढरे कापणी झालेल्या शेतात चरत आणि त्या बदल्यात त्यांच्या लेंड्या खत म्हणून शेतीसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरत.^{१५} याशिवाय, ते लोकर, मांस आणि दुग्धजन्य पदार्थांचा पुरवठा

करून व्यापक अर्थव्यवस्थेत योगदान देत.^{१६} याउलट, अनेक आदिवासी जमातींची अर्थव्यवस्था शिकार, कंदमुळे गोळा करणे आणि 'झूम' (स्थलांतरित) शेतीवर अवलंबून होती, जी मुख्य प्रवाहातील कृषी अर्थव्यवस्थेपासून वेगळी आणि स्वयंपूर्ण होती.^{१९} धनगर समाजाच्या आर्थिक मॉडेलमुळे त्यांना जाती-आधारित समाजाशी सतत आणि संरचित संवाद साधणे आवश्यक होते, ज्यामुळे 'भौगोलिक अलिप्तता' आणि 'मोठ्या समाजाशी संपर्कात येण्याचा संकोच' यांसारखी आदिवासी वैशिष्ट्ये त्यांच्यात आढळत नाहीत.

२ वसाहतकालीन वांशिक आणि प्रशासकीय नोंदींमधील वर्गीकरण

यामध्ये असा युक्तिवाद केला आहे की, सामाजिक वर्गीकरणावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या ब्रिटिश राजवटीच्या व्यापक प्रशासकीय यंत्रणेने धनगर समाजाला सातत्याने एक 'पशुपालक जात' म्हणून ओळखले, 'आदिम' किंवा 'वन्य जमात' म्हणून कधीही नाही. या अधिकृत ऐतिहासिक नोंदींनी स्वातंत्र्योत्तर भारतातील वर्गीकरणाला आकार दिला.

२.१ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी गॅझेटियर्स: एक सातत्यपूर्ण जातीय वर्गीकरण

ब्रिटिश प्रशासनाने संकलित केलेले गॅझेटियर्स हे जिल्हांचे तपशीलवार वर्णन होते. खानदेश आणि बुलढाणा यांसारख्या प्रदेशांच्या खंडांमध्ये, धनगर समाजाला प्रमुख हिंदू जातींमध्ये सूचीबद्ध केले आहे.^{२२} बुलढाणा गॅझेटियर (१८८० च्या दशकातील मि. किट्स यांच्या कामाचा हवाला देत) धनगर समाजाला 'कनिष्ठ सामाजिक दर्जाच्या जाती' या वर्गात ठेवते, परंतु तेली (तेली) आणि कुंभार (कुंभार) यांसारख्या जातींच्या बरोबरीने हिंदू जातीव्यवस्थेच्या चौकटीतच ठेवते. महत्त्वाचे म्हणजे, गोंडसारख्या आदिवासी गटांना वेगळे सूचीबद्ध केले आहे.^{२३} यावरून हे स्पष्ट होते की, प्रशासकीय दृष्ट्या धनगर समाजाचे स्थान जातीव्यवस्थेमध्ये होते, त्याबाहेर नाही. या गॅझेटियर्सनी ^{२४} १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात समाजाच्या दर्जाबद्दल एक अधिकृत आणि पायाभूत दृष्टिकोन प्रदान केला आहे, ज्यात त्यांचे वर्णन व्यवसाय (मेंढ्यापालन, शेती) आणि सामाजिक स्थानानुसार केले आहे.

२.२ ब्रिटिश भारतातील जनगणना (१८८१-१९३१): एक अखंड नोंद

दशवार्षिक जनगणना हा वसाहतकालीन भारतातील गणन आणि वर्गीकरणाचा एक प्रचंड प्रकल्प होता. १८८१ ची जनगणना ^{२३} आणि त्यानंतरच्या १९०१ ^६ व १९३१ ^{३२} च्या

जनगणनांमध्ये धनगर समाजाची गणना सातत्याने 'हिंदू जात' म्हणून केली गेली. १९३१ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार, पश्चिम महाराष्ट्रात 'धनगर/हाटकर' यांची एकत्रित लोकसंख्या ३,९०,८५८ होती आणि त्यांना मराठा, कुणबी आणि माळी यांसारख्या प्रमुख जातींसोबत सूचीबद्ध केले होते.^{३२} सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, त्यांना जनगणनेत वापरल्या जाणाऱ्या 'आदिम जमाती' (Primitive Tribes) या विशिष्ट वर्गात समाविष्ट केलेले नाही.^{३७} १९३१ पर्यंत सुरू असलेली जाती-आधारित गणनेची प्रथा^{३३}, त्यांच्या 'जात' म्हणून अधिकृत वर्गीकरणाची एक अमूल्य आणि अखंड सांख्यिकीय नोंद प्रदान करते.

२.३ आर. ई. एन्थोवेन यांचे 'द ट्राइब्स अँड कास्ट्स ऑफ बॉम्बे' (१९२०-२२): एक निर्णायक वांशिक वर्णन भारताच्या वांशिक सर्वेक्षणाचा भाग असलेले हे महत्त्वपूर्ण कार्य, या प्रदेशातील वसाहतकालीन वंशशास्त्राचा आधारस्तंभ मानले जाते.^{३८} एन्थोवेन यांनी धनगर समाजाचे वर्णन 'मेंढपाळांचा एक मोठा, विजातीय गट' असे केले आहे, ज्यांनी आपले 'आदिवासी महत्त्व' गमावले आहे आणि आता ते एका व्यावसायिक गटाचे प्रतिनिधित्व करतात.^{३९} हे विधान स्वतःच एक महत्त्वाचा पुरावा आहे, जे जातीव्यवस्थेत सामील होण्याच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेकडे निर्देश करते. त्यांनी धनगर समाजात २२ आंतरविवाही उप-जाती आणि १०८ बहिर्विवाही गटांची (कुळे/गोत्र) तपशीलवार नोंद केली आहे.^{४०} व्यवसायावर (उदा. घोंगडी विणणारे, मेंढपाळ) आणि प्रदेशावर आधारित आंतरविवाही गटांची ही गुंतागुंतीची अंतर्गत रचना हिंदू 'जाती-समूहा'चे वैशिष्ट्य आहे, आदिवासी जमातीचे नाही. त्यांच्या कार्यात खंडोबा या लोकदेवतेच्या उपासनेवर केंद्रित असलेल्या त्यांच्या धार्मिक जीवनाचा तपशील आहे, जी शैव परंपरेशी जोडली गेली आहे. हे त्यांचे हिंदू धार्मिक परंपरेतील स्थान अधिक दृढ

करते.^{४१}

ब्रिटिश प्रशासक 'आदिम' आणि 'निसर्गपूजक' जमातींना सक्रियपणे शोधून त्यांचे वर्गीकरण करत होते.^{४२} धनगर समाज, त्यांच्या भटक्या जीवनशैलीनंतरही, कोणत्याही प्रमुख वसाहतकालीन अधिकृत दस्तऐवजात (गॅझेटियर्स, जनगणना, एन्थोवेन) या वर्गात कधीही ठेवला गेला नाही, हे एक महत्त्वाचे वास्तव आहे. याचा अर्थ असा होतो की, त्यांच्यात वेगळी अ-भारतीय भाषा, निसर्गपूजक धर्म किंवा अत्यंत शारीरिक आणि सांस्कृतिक अलिप्तता यांसारखी वैशिष्ट्ये नव्हती, जी ब्रिटिशांनी जमाती परिभाषित करण्यासाठी वापरली. त्यामुळे, 'जमात' म्हणून वर्गीकरणाचा अभाव हा केवळ एक तटस्थ वस्तुस्थिती नसून, तत्कालीन वांशिक निकषांवर आधारित त्यांच्या जातीय स्थितीची सकारात्मक पुष्टी आहे.

या वसाहतकालीन प्रशासकीय नोंदींनी एक 'पथ-निर्भरता' (path dependency) निर्माण केली, ज्याचा थेट परिणाम स्वातंत्र्योत्तर वर्गीकरणावर झाला. १९५० नंतर तयार झालेल्या अनुसूचित जमातींच्या याद्या या शून्यातून तयार झाल्या नाहीत; त्या मोठ्या प्रमाणावर या पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या ब्रिटिश नोंदींवर, विशेषतः १९३१ च्या जनगणनेतील 'मागास जमाती'च्या यादीवर अवलंबून होत्या.^{४३} धनगर समाज वसाहत काळात या 'मागास' किंवा 'आदिम' जमातींच्या यादीत कधीच नसल्यामुळे, त्यांना सुरुवातीच्या अनुसूचित जमातींच्या यादीत समाविष्ट करण्यासाठी कोणताही ऐतिहासिक प्रशासकीय आधार नव्हता. त्यांचे नंतरचे 'भटकी जमात' (NT) म्हणून वर्गीकरण^{४४} त्यांच्या विशिष्ट जीवनशैलीची दखल घेते, परंतु त्यांना अनुसूचित जमाती या वर्गातून योग्यरित्या बाहेर ठेवते, कारण अनुसूचित जमाती हा वर्ग वेगळ्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेल्या गटांसाठी राखीव होता.

तक्ता १: वसाहतकालीन आणि स्वातंत्र्योत्तर नोंदींमध्ये धनगर समाजाचे वर्गीकरण

वर्ष/कालावधी	स्रोत दस्तऐवज	अधिकृत वर्गीकरण	मुख्य वर्णन/संदर्भ
१८८४	बॉम्बे प्रेसिडेन्सी गॅझेटियर (बुलढाणा)	हिंदू जात	'कनिष्ठ सामाजिक दर्जाच्या जाती' अंतर्गत तेली, कुंभार यांच्यासह सूचीबद्ध.
१९०१	भारताची जनगणना	हिंदू (धर्मानुसार), धनगर (जातीनुसार)	एक वेगळा जातीय गट म्हणून गणना.
१९२२	आर. ई. एन्थोवेन, "द ट्राइब्स अँड कास्ट्स ऑफ बॉम्बे"	जाती-समूह	२२ आंतरविवाही उप-जाती असलेला मेंढपाळांचा एक विजातीय गट म्हणून वर्णन.
१९३१	भारताची जनगणना	धनगर/हाटकर (जात)	महाराष्ट्रातील इतर प्रमुख जातींसोबत लोकसंख्या नोंदवली गेली.
१९९० नंतर	महाराष्ट्र शासन निर्णय	भटकी जमात - क (NT-C)	या वेगळ्या प्रवर्गांतर्गत ३.५% आरक्षण मंजूर. ^{४५}

३ अनुसूचित जमातींसाठीच्या घटनात्मक निकषांविरुद्ध मूल्यांकन

बी. एन. लोकूर समितीने (१९६५) स्थापित केलेल्या पाच आवश्यक निकषांच्या आधारे धनगर समाजाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे कठोर आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करतो. हे निकष अनुसूचित जमातीच्या वर्गीकरणसाठी आजही आधारस्तंभ मानले जातात.

३.१ लोकूर समितीची चौकट: जमातीची व्याख्या १९६५ मध्ये स्थापन झालेल्या लोकूर समितीला अनुसूचित जमातींच्या यादीत समावेश करण्यासाठी तर्कसंगत आणि वैज्ञानिक निकष स्थापित करण्याचे काम सोपवण्यात आले होते.^{४६} समितीने पाच निकष निश्चित केले, जे खालीलप्रमाणे आहेत ^{११}:

1. आदिम वैशिष्ट्यांचे संकेत: जीवनशैली, अर्थव्यवस्था आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित.
2. विशिष्ट संस्कृती: अद्वितीय चालीरीती, परंपरा, श्रद्धा, भाषा आणि सामाजिक रचना.
3. भौगोलिक अलिप्तता: दुर्गम, पोहोचण्यास कठीण असलेल्या भागात, सामान्य लोकांपासून वेगळे राहणे.
4. मोठ्या समाजाशी संपर्कात येण्याचा संकोच: मुख्य प्रवाहातील समाजाशी संवाद साधण्यास सर्वसाधारणपणे टाळाटाळ करणे.
5. मागासलेपणा: सामान्य लोकसंख्येच्या तुलनेत सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक मागासलेपणा.

३.२ धनगर समाजाचे प्रोफाइल विरुद्ध अनुसूचित जमातीचे निकष: एक पद्धतशीर विसंगती

- आदिम वैशिष्ट्ये: धनगर समाजाची पशुपालक अर्थव्यवस्था पारंपारिक असली तरी 'आदिम' नाही. ही एक गुंतागुंतीची पशुधन व्यवस्थापन प्रणाली आहे, ज्यात प्रजनन (उदा. खिल्लारी गायी, धनगरी घोडे) ^४, हंगामी स्थलांतर (transhumance) ^{१५} आणि कृषी समाजाशी व्यावसायिक देवाणघेवाण ^{१५} यांचे विशेष ज्ञान समाविष्ट आहे. ही अर्थव्यवस्था शिकारी-संकलकांच्या किंवा प्राथमिक निर्वाह अर्थव्यवस्थेपेक्षा खूपच वेगळी आहे. त्यांची तात्पुरती घरे (वाडा) त्यांच्या आर्थिक कार्यासाठी उपयुक्त आहेत, आदिम अवस्थेचे द्योतक नाहीत.^{१५}
- विशिष्ट संस्कृती: धनगर संस्कृती ही व्यापक मराठी/दख्खनी लोकसंस्कृतीचा एक प्रकार आहे, ती पूर्णपणे वेगळी नाही.
  - धर्म: ते हिंदू धर्मात खोलवर रुजलेले आहेत. त्यांची

प्रमुख दैवते खंडोबा आणि बिरोबा ^७ ही शिवाचेच स्थानिक रूप मानली जातात. त्यांच्या धार्मिक प्रथा, जसे की पूर्वजांची पूजा ^{१५} आणि आधुनिक काळात ब्राह्मणांकडून पौरोहित्य करून घेणे ^{१७}, या लोकप्रिय हिंदू धर्माच्या विविध पैलूंचा भाग आहेत. हे आदिवासींच्या निसर्गपूजक आणि जीववादी धर्मापेक्षा पूर्णपणे वेगळे आहे.^{११}

- भाषा: ते मराठी, अहिराणी (मराठी आणि गुजरातीचे मिश्रण), कन्नड आणि हिंदी यांसारख्या प्रादेशिक भाषा किंवा बोलीभाषा बोलतात.^४ ते ऑस्ट्रिक किंवा तिबेटो-बर्मनसारख्या वेगळ्या भाषा कुटुंबातील भाषा बोलत नाहीत.^{११} भारताच्या भाषिक सर्वेक्षणात 'धनगरी' नावाची कोणतीही वेगळी भाषा आढळत नाही, तर ते मुख्य प्रवाहातील इंडो-आर्यन किंवा द्रविडी भाषांचा वापर करतात, असे नमूद केले आहे.^{५३}
- सामाजिक रचना: त्यांची आंतरविवाही उप-जाती आणि बहिर्विवाही कुळांची प्रणाली ^{१५} ही एक उत्कृष्ट जाती-व्यवस्था आहे, आदिवासी रचना नाही.
  - भौगोलिक अलिप्तता आणि संपर्कातील संकोच: हे दोन्ही निकष समाजाच्या ऐतिहासिक भूमिकेमुळे आणि आर्थिक मॉडेलमुळे पूर्णपणे नाकारले जातात. त्यांच्या पशुपालनासाठी अलिप्तता नव्हे, तर संपर्क आवश्यक आहे. त्यांचे हंगामी स्थलांतर मार्ग स्थापित वस्त्यांमधून जातात.^{१५} त्यांचे आर्थिक अस्तित्व शेतकऱ्यांसोबतच्या सहजीवी संबंधांवर अवलंबून आहे.^{१५} त्यांचा लष्करी सेवा आणि राजकीय सत्तेचा (होळकर) इतिहास हा अलिप्ततेच्या किंवा संकोचाच्या पूर्णपणे विरुद्ध आहे.^३ अहवालानुसार, ते "समाजाच्या इतर घटकांपासून अलिप्त नाहीत; तसेच ते संकोची नाहीत".^{५९}
  - मागासलेपणा: समाजाला सामाजिक-आर्थिक आव्हाने आणि मागासलेपणाचा सामना करावा लागत असला तरी ^३, केवळ मागासलेपणा हा अनुसूचित जमातीचा दर्जा देण्यासाठी पुरेसा निकष नाही. ही एक आवश्यक पण एकमेव अट नाही. संविधानाने इतर मागासवर्गीय (OBC) आणि भटक्या जमाती (NT) यांसारख्या इतर प्रवर्गांची तरतूद केली आहे, जेणेकरून गैर-आदिवासी समाजांच्या मागासलेपणावर उपाययोजना करता येईल. महाराष्ट्रात धनगर समाजाचे 'भटकी जमात' म्हणून वर्गीकरण ^{४८} आणि इतर राज्यांमध्ये 'इतर मागासवर्गीय' म्हणून वर्गीकरण ^४ हे त्यांच्या विशिष्ट प्रकारच्या

मागासलेपणाला संबोधित करण्यासाठी घटनात्मकदृष्ट्या प्रदान केलेली यंत्रणा आहे.

अनुसूचित जमातीच्या दर्जासाठीचा युक्तिवाद अनेकदा 'मागासलेपणा' या निकषावर जास्त भर देतो, तर इतर चार निकषांकडे दुर्लक्ष करतो, जे एका विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक ओळखीशी संबंधित आहेत. लोकूर समितीच्या पाचही निकषांना समान महत्त्व आहे.¹¹ केवळ मागासलेपणा हाच एकमेव निकष असता, तर अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय यांच्यातील फरकच नष्ट झाला असता. त्यामुळे, घटनात्मक प्रश्न हा नाही की "धनगर समाज मागासलेला आहे का?", तर खरा प्रश्न हा आहे की, "त्यांचा मागासलेपणा हा इतर चार निकषांनी परिभाषित केलेल्या आदिवासींच्या विशिष्ट ऐतिहासिक-सांस्कृतिक अनुभवाचा परिणाम आहे का?". पुरावे दर्शवतात की तसे नाही. त्यांचा मागासलेपणा हा आधुनिक काळात पशुपालक-भटक्या जीवनशैलीमुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांमधून उद्भवला आहे, जे दुर्गम वनक्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासी जमातींच्या कारणांपेक्षा वेगळे आहे.

४. महाराष्ट्रातील अधिसूचित अनुसूचित जमातींशी तुलनात्मक विश्लेषण

धनगर समाजाची महाराष्ट्रातील अधिकृतपणे मान्यताप्राप्त अनुसूचित जमाती गोंड, भिल्ल आणि महादेव कोळी यांच्याशी तुलना करून त्यांच्यातील मूलभूत आणि न जुळणारे फरक स्पष्ट करतो, ज्यामुळे युक्तिवाद अधिक बळकट होतो.

- ४.१ महाराष्ट्रातील अधिसूचित अनुसूचित जमातींचे प्रोफाइल
- गोंड जमात: मध्य भारतातील (गोंडवाना) एक प्रमुख जमात.¹⁹ पारंपारिकपणे शिकार, अन्न गोळा करणे आणि स्थलांतरित शेतीमध्ये गुंतलेला एक आदिम समाज.¹⁹ ते बहुदेववादी, निसर्गपूजक आणि जीववादी धार्मिक प्रथा पाळतात, ज्यात 'फरसापेन' आणि 'धरती माता' यांसारखी विशिष्ट दैवते आहेत.¹⁹ ते 'गोंडी' ही द्रविडी भाषा बोलतात, जी मराठीपेक्षा वेगळी आहे.¹⁹ त्यांची सामाजिक रचना बहिर्विवाही गण आणि कुळांवर आधारित आहे.¹⁹ काही ऐतिहासिक राज्ये (राज गोंड) असली तरी, बहुतांश समाज आजही अलिप्त आहे आणि आपली वेगळी सांस्कृतिक ओळख टिकवून आहे.²⁰
  - भिल्ल जमात: भारतातील सर्वात जुन्या जमातींपैकी

एक, ज्यांचा इतिहास जंगलात आणि डोंगराळ भागात राहण्याचा आहे.²¹ त्यांचा धर्म निसर्गपूजक असून, ते आकाश, झाडे आणि पाणी यांसारख्या नैसर्गिक घटकांची आणि पूर्वजांची पूजा करतात.⁶⁷ ते 'भिल्ली' भाषा बोलतात, जी इंडो-आर्यन कुटुंबातील असली तरी मराठीपेक्षा वेगळी आहे.⁶⁶ त्यांना 'गुन्हेगार जमात' म्हणून शिकका मारण्यात आला होता आणि त्यांनी अत्यंत अलिप्तता आणि शोषणाचा सामना केला आहे.⁶⁸

- महादेव कोळी जमात: सह्याद्रीच्या दुर्गम आणि डोंगराळ भागात, मुख्य भूमीपासून दूर, घनदाट जंगलात राहणारा एक स्थानिक गट.⁶⁹ ते अन्न, इंधन आणि औषधांसाठी वनसंपत्तीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत.⁶⁹ ते पितृसत्ताक, पितृस्थानीक कुटुंबपद्धती आणि वेगळ्या सामाजिक रचनेचे पालन करतात.⁶⁹ काही प्रमाणात मुख्य प्रवाहात सामील झाले असले तरी, त्यांनी आपल्या शेजारील समाजांपेक्षा वेगळी अशी मूळ पारंपारिक संस्कृती टिकवून ठेवली आहे.⁷⁰

४.२ तुलना आणि विश्लेषण: न जुळणारे फरक

- धर्म: धनगर समाज हिंदू लोकपरंपरेचा भाग आहे (खंडोबा/शिवाची उपासना). याउलट, गोंड, भिल्ल आणि कोळी यांच्या पारंपारिक श्रद्धा निसर्गपूजक आणि जीववादी आहेत, ज्या पौराणिक किंवा लोक-हिंदू धर्मापेक्षा मूलभूतपणे भिन्न आहेत.
- भाषा: धनगर समाज प्रदेशातील प्रमुख भाषांच्या (मराठी, कन्नड) बोलीभाषा बोलतो. गोंड आणि भिल्ल यांच्या स्वतःच्या वेगळ्या भाषा (गोंडी, भिल्ली) आहेत, ज्या त्यांच्या वेगळ्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रमुख लक्षण आहेत.
- सामाजिक अलिप्तता विरुद्ध एकात्मता: गोंड, भिल्ल आणि महादेव कोळी जमातींचा इतिहास जंगल आणि डोंगराळ भागातील भौगोलिक आणि सामाजिक अलिप्ततेने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. याउलट, धनगर समाजाचा इतिहास मुख्य प्रवाहातील कृषी आणि राज्य संरचनांशी आर्थिक आणि राजकीय एकात्मतेचा आहे.
- सामाजिक रचना: धनगर समाजातील आंतरविवाही, व्यवसाय-आधारित उप-जातींची गुंतागुंतीची रचना ही 'जाती' व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे. याउलट, आदिवासींची सामाजिक रचना सामान्यतः सोप्या, बहिर्विवाही कुळांवर आधारित असते.

तक्ता २: तुलनात्मक सामाजिक-सांस्कृतिक प्रोफाइल: धनगर समाज विरुद्ध महाराष्ट्रातील अधिसूचित अनुसूचित जमाती

वैशिष्ट्य	धनगर समाज	गोंड जमात	भिल्ल जमात	महादेव कोळी जमात
प्रमुख धर्म	हिंदू (लोकपरंपरा: खंडोबा, बिरोबा)	निसर्गपूजा, बहुदेववाद (फरसापेन)	निसर्गपूजा, पूर्वजपूजा (ग्रामदेव)	निसर्गपूजा, वनदेवतांवर अवलंबित्व
भाषा	मराठी, कन्नड, अहिराणी (प्रादेशिक भाषा/बोली)	गोंडी (द्रविडीयन कुटुंब)	भिल्ली (इंडो-आर्यन कुटुंब)	मराठी (आदिवासी हेल)
ऐतिहासिक निवासस्थान	दख्खनच्या पठारावरील पशुपालनाचे मार्ग	गोंडवनातील जंगले आणि मैदाने	मध्य/पश्चिम भारतातील डोंगर आणि जंगले	सह्याद्रीतील घनदाट जंगले आणि डोंगर
सामाजिक एकात्मतेची पातळी	उच्च (कृषी समाजाशी सहजीवन, लष्करी/राजकीय भूमिका)	ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी (अलिप्त, राज गोंडांची राज्ये वगळता)	ऐतिहासिकदृष्ट्या खूप कमी (अलिप्त, अनेकदा मुख्य प्रवाहाशी संघर्ष)	ऐतिहासिकदृष्ट्या खूप कमी (दुर्गम डोंगराळ भागात अलिप्त)
सामाजिक रचना	अनेक आंतरविवाही उप-जाती असलेला जाती-समूह	बहिर्विवाही गण आणि कुळे	आंतरविवाही प्रादेशिक विभाग व कुळे	बहिर्विवाही कुळे

५. स्वातंत्र्योत्तर शासकीय वर्गीकरण आणि कायदेशीर निवाडे

स्वातंत्र्यानंतर धनगर समाजाच्या कायदेशीर आणि प्रशासकीय स्थितीचा आढावा घेतो. यातून हे स्पष्ट होते की त्यांचे सध्याचे वर्गीकरण हे सातत्यपूर्ण शासकीय धोरणाचा परिणाम आहे आणि 'टंकलेखनातील चूक' हा त्यांचा मुख्य दावा कायदेशीररित्या तपासला जाऊन फेटाळण्यात आला आहे

५.१ महाराष्ट्रातील अधिकृत दर्जा: भटकी जमात, अनुसूचित जमात नव्हे

महाराष्ट्राच्या आरक्षण प्रणालीमध्ये, धनगर समाजाला 'भटकी जमात-क' (NT-C) या प्रवर्गात वर्गीकृत केले आहे.⁴⁸ हा प्रवर्ग अनुसूचित जमाती (ST) पेक्षा घटनात्मकदृष्ट्या वेगळा आहे. या प्रवर्गांतर्गत त्यांना ३.५% आरक्षणाचा कोटा देण्यात आला आहे.⁴⁸ हे वर्गीकरण त्यांच्या भटक्या जीवनशैलीची आणि मागासलेपणाची दखल घेते, परंतु त्यांना अनुसूचित जमातींमध्ये समाविष्ट करत नाही.

५.२ 'धनगर' विरुद्ध 'धनगड' वाद

आधुनिक काळातील अनुसूचित जमातीच्या दाव्याचा मुख्य आधार हा आहे की, अनुसूचित जमातींच्या यादीतील नोंद क्रमांक ३६, "ओराओन, धनगड" (Oraon, Dhangad) मध्ये टंकलेखनाची चूक झाली आहे आणि 'धनगड' (Dhangad) ऐवजी 'धनगर' (Dhangar) असे वाचले जावे.⁶² दावेदारांचे म्हणणे आहे की महाराष्ट्रात 'धनगड' नावाचा कोणताही समाज अस्तित्वात नाही, त्यामुळे ही नोंद धनगर समाजासाठीच आहे.⁷³ याउलट, विरोधी गट आणि शासकीय अहवालांनुसार धनगर आणि धनगड हे दोन वेगळे समाज

आहेत.⁵⁹ ओराओन-धनगड (जे इतर राज्यांत आढळतात) आणि महाराष्ट्रातील धनगर यांच्या चालीरीती, परंपरा आणि दैवते भिन्न आहेत.⁵⁹ राज्य सरकारने या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेची (TISS) नियुक्ती केली होती, परंतु त्या समितीचा अहवाल सार्वजनिक न केल्यामुळे या विषयाची गुंतागुंत आणि वादग्रस्त स्वरूप दिसून येते.⁵⁹

५.३ मुंबई उच्च न्यायालयाचा निकाल (फेब्रुवारी २०२४): एक निर्णायक कायदेशीर नकार

'महाराणी अहिल्यादेवी समाज प्रबोधन मंच विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य' यांसारख्या याचिकांद्वारे, या कथित टंकलेखनाच्या चुकीला दुरुस्त करण्यासाठी न्यायालयात दाद मागण्यात आली होती.⁷³

- न्यायालयाचा निकाल: मुंबई उच्च न्यायालयाने १६ फेब्रुवारी २०२४ रोजी दिलेल्या एका महत्त्वपूर्ण निकालात, या सर्व याचिका गुणवत्तेअभावी फेटाळून लावल्या.⁷³
- प्रमुख कायदेशीर कारणमीमांसा:
  1. राष्ट्रपतींच्या आदेशाचे पावित्र्य: न्यायालयाने सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रस्थापित सिद्धांताचा पुनरुच्चार केला की, कलम ३४२ अंतर्गत राष्ट्रपतींचा आदेश 'अत्यंत पवित्र' (sacrosanct) आहे आणि न्यायालये त्यात बदल, सुधारणा किंवा त्याचा पुनरर्थ लावू शकत नाहीत. यादीत कोणताही बदल केवळ संसदेच्या कायद्याद्वारेच केला जाऊ शकतो.⁷⁵ यामुळे यादीत न्यायालयीन हस्तक्षेपाचा मार्ग बंद झाला.
  2. 'शून्य-सदस्य वर्ग' सिद्ध करण्यात अपयश: न्यायालयाने

त्या मर्यादित अपवादाचा विचार केला, ज्यात न्यायालयीन चौकशी शक्य आहे: जर याचिकाकर्ते हे सिद्ध करू शकले की आदेश जारी झाला तेव्हा राज्यात 'धनगड' समाज 'शून्य-सदस्य वर्ग' होता. याचिकाकर्ते हे सिद्ध करण्याचा उच्च पुरावा सादर करू शकले नाहीत.⁷⁵

3. 'धनगड' अस्तित्वाचा पुरावा: न्यायालयाने १९५२ मध्ये औरंगाबादमधील एका कुटुंबाला 'धनगड' म्हणून जारी केलेल्या जातीच्या प्रमाणपत्रासारख्या पुरावांची नोंद घेतली, ज्यामुळे 'शून्य-सदस्य' असल्याचा दावा कमकुवत झाला. त्या कुटुंबाने नंतर हे प्रमाणपत्र नाकारले, परंतु न्यायालयाने हे 'अत्यंत समस्याप्रधान' मानले आणि ते चालू असलेल्या खटल्यामुळे प्रेरित असावे, असे मत नोंदवले.⁷⁵
4. धनगर आणि धनगड यांच्यातील फरक: न्यायालयाने स्पष्टपणे म्हटले की, "त्या वेळी धनगड नावाची जमात अस्तित्वात होती का, आणि असल्यास, ती धनगरपेक्षा वेगळी होती का" हा मूळ प्रश्न आहे.⁷³ याचिका फेटाळून, न्यायालयाने या दोन नावांमध्ये कायदेशीर फरक असल्याचेच अप्रत्यक्षपणे मान्य केले.

धनगर समाजाची रणनीती वांशिक पुरावांवरून (जे ते अनुसूचित जमातींच्या निकषात बसतात हे सिद्ध करण्यावर आधारित होती) कायदेशीर युक्तिवादाकडे (म्हणजे 'टंकलेखनाची चूक' दाखवण्याकडे) वळली, हेच पहिल्या युक्तिवादाचे अपयश दर्शवते. अनेक समित्यांनी आणि अभ्यासांनी त्यांचा वांशिक दावा नाकारला होता.⁵⁹ त्यामुळे, 'टंकलेखनाची चूक' हा युक्तिवाद कठीण वांशिक पुरावे टाळण्यासाठी एक कायदेशीर मार्ग होता. २०२४ चा उच्च न्यायालयाचा निकाल हा एक 'घटनात्मक firewall' म्हणून काम करतो, जो अनुसूचित जमातींच्या यादीला ध्वन्यात्मक समानतेच्या किंवा राजकीय दबावाच्या आधारावर न्यायालयीन हस्तक्षेपाने बदलण्यापासून वाचवतो.

६. निष्कर्ष

निष्कर्ष संश्लेषण: या अहवालाने चार वेगवेगळ्या ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक क्षेत्रांमध्ये पद्धतशीरपणे हे सिद्ध केले आहे की धनगर समाज अनुसूचित जमातींच्या दर्जासाठी पात्र ठरत नाही.

- ऐतिहासिकदृष्ट्या: ते दख्खनच्या मुख्य प्रवाहातील सामाजिक-राजकीय व्यवस्थेचे एकात्मिक भाग राहिले आहेत, अलिप्त समाज नव्हे.

- वांशिकदृष्ट्या: वसाहतकालीन आणि स्वातंत्र्योत्तर प्रशासकीय नोंदींनी त्यांना सातत्याने 'आदिम जमातीं'पासून वेगळे, एक पशुपालक जाती-समूह म्हणून वर्गीकृत केले आहे.
- घटनात्मकदृष्ट्या: ते लोकूर समितीने ठरवलेले सर्वांगीण निकष, विशेषतः आदिम वैशिष्ट्ये, विशिष्ट संस्कृती आणि भौगोलिक अलिप्तता, पूर्ण करत नाहीत.
- तुलनात्मकदृष्ट्या: त्यांचे सामाजिक-सांस्कृतिक प्रोफाइल महाराष्ट्रातील अधिसूचित अनुसूचित जमातींपेक्षा मूलभूतपणे भिन्न आहे.
- कायदेशीरदृष्ट्या: अनुसूचित जमातींच्या यादीतील 'टंकलेखनाच्या चुकी'चा त्यांचा मुख्य दावा मुंबई उच्च न्यायालयाने निर्णायकपणे फेटाळला आहे आणि यादीतील कोणताही बदल करण्याचा अधिकार केवळ संसदेलाच आहे, हे स्पष्ट केले आहे.

अंतिम विधान: पुरावांचा व्यापक आढावा धनगर समाजाची ओळख एक विशिष्ट पशुपालक जात म्हणून करतो. सकारात्मक कृतीसाठी (affirmative action) त्यांचे कायदेशीर दावे महाराष्ट्रातील 'भटकी जमात' या त्यांच्या सध्याच्या वर्गीकरणाद्वारे योग्यरित्या हाताळले जातात. त्यांना अनुसूचित जमातींच्या यादीत समाविष्ट करण्याचा युक्तिवाद ऐतिहासिक, वांशिक किंवा कायदेशीर नोंदींद्वारे समर्थित नाही.

REFERENCE

- [1] Dhangar Samaj Prachin Itihas Va Gotra: Ganpatrao bapuraao ..., accessed on September 19, 2025, <https://archive.org/details/DhangarSamajPrachinItihasVaGotra>
- [2] Dhangar Cast - धनगर समाज - Ahilyabai Holkar, accessed on September 19, 2025, <https://ahilyabaiholkar.in/dhangar-samaj/>
- [3] The Dhangar caste is primarily located in the Indian state of Maharashtra. The literal translation of the name Dhangar is "Who is wealthy". The word Dhangar is derived from the Sanskrit word 'Dhenu' ie Cow. These are quiet and innocent group of people who wander with flocks and herds. They are called by different synonyms like Dhangar, Dhangad and Dhanpal. Dhang also means a hill or a mountain. During the times of hardship some Kshatriyas went to the mountains and hills with

- their sheep and cows and stayed in the forests - धनगर समाज आणि परिवर्तन, accessed on September 19, 2025, http://dhangarsamaj.blogspot.com/p/blog-page_30.html
- [4] Dhangar Wikipedia, accessed on September 19, 2025, <https://en.wikipedia.org/wiki/Dhangar>
- [5] Castes and Tribes of Southern India/Dhangar - Wikisource, the free online library, accessed on September 19, 2025, https://en.wikisource.org/wiki/Castes_and_Tribes_of_Southern_India/Dhangar
- [6] Encyclopaedia of INDIAN TRIBAL CULTURE AND FOLKLORE TRADITIONS, accessed on September 19, 2025, https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9789354115219_A47352906/preview-9789354115219_A47352906.pdf
- [7] "Religious And Social Life of Dhangars In Maharashtra" Knowledge Resonance, accessed on September 19, 2025, <http://knowledgeresonance.com/wp-content/uploads/2021/01/202021.pdf>
- [8] Origin of Dhangar: accessed on September 19, 2025, <http://vinaykumarmadane.blogspot.com/2015/04/origin-of-dhangar.html>
- [9] Dhangar - Bharatpedia, accessed on September 19, 2025, <https://en.bharatpedia.org/wiki/Dhangar>
- [10] धनगर समाज आणि परिवर्तन: March 2011, accessed on September 19, 2025, <http://dhangarsamaj.blogspot.com/2011/03/>
- [11] Criteria To Define STs | UPSC Current Affairs - IAS Gyan, accessed on September 19, 2025, <https://www.iasgyan.in/daily-current-affairs/criteria-to-define-sts>
- [12] DHANGAR yadav history, accessed on September 19, 2025, http://yadavhistory.com/dhangar_yadavs
- [13] धनगर समाज विकिपीडिया, accessed on September 19, 2025, <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A7%E0%A4%A8%E0%A4%97%E0%A4%B0%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%9C>
- [14] Maratha (caste) Wikipedia, accessed on September 19, 2025, [https://en.wikipedia.org/wiki/Maratha_\(caste\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Maratha_(caste))
- [15] The Dhangar Tribe's Transhumance Mobility in Maharashtra: Pravin Kavita Gulabrao Kale, accessed on September 19, 2025, <https://hakara.in/pravin-kale/>
- [16] The Ecological Basis of the Geographical Distribution of the Dhangars: A Pastoral Caste-Cluster of Maharashtra, accessed on September 19, 2025, <http://repository.ias.ac.in/64217/1/28-pub-ocr.pdf>
- [17] Dhangars of Goa, accessed on September 19, 2025, <http://blog.parrikar.com/wp-content/uploads/2012/04/dhangars.pdf>
- [18] Nomadic resilience: A Socio-Economic study of the Dhangar Tribe in Maharashtra JETIR.org, accessed on September 19, 2025, <https://www.jetir.org/papers/JETIR2506342.pdf>
- [19] Socio-Cultural History of the Gond Tribes of Middle India, accessed on September 19, 2025, <https://www.ijssh.org/vol6/659-B20003.pdf>
- [20] Gond | Tribal Art, Music & Culture | Britannica, accessed on September 19, 2025, <https://www.britannica.com/topic/Gond>
- [21] A Study of Social Life, Health and Nutrition of Tribals in Nandurbar District of Maharashtra, accessed on September 19, 2025, <https://ijfans.org/uploads/paper/78584a42ccb41531a2493be7ad74bf7.pdf>
- [22] GAZETTEERS OF BOMBAY PRESIDENCY - KHANDESH, accessed on September 19, 2025, https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/Khandesh%20District/population_race.html
- [23] Castes - Maharashtra Gazetteers, accessed on September 19, 2025, https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/BULDHANA/people_castes.html
- [24] Gazetteer of the Bombay Presidency Wikipedia, accessed on September 19, 2025, https://en.wikipedia.org/wiki/Gazetteer_of_the_Bombay_Presidency
- [25] Gazetteer of the Bombay Presidency (Volume

- XIV) Thana Places of Interest (Paperback), accessed on September 19, 2025, <https://www.harvard.com/book/9789353866860>
- [26] The Gazetteer of Bombay Presidency. Wellcome Collection, accessed on September 19, 2025, <https://wellcomecollection.org/works/e94mtjjg>
- [27] Gazetteer of the Bombay Presidency Wikimedia Commons, accessed on September 19, 2025, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/08/Gazetteer_of_the_Bombay_Presidency%28IA_cu31924070623578%29.pdf
- [28] Talk: Dhargar Wikiwand, accessed on September 19, 2025, <https://www.wikiwand.com/en/articles/Talk%3ADhargar>
- [29] Castes - Maharashtra Gazetteers, accessed on September 19, 2025, <https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/Ahmadnagar/people/castes.html>
- [30] Database: Report on the Census of British India taken on the 17th February 1881, Page 1, accessed on September 19, 2025, https://ruralindiaonline.org/media/documents/Report_of_Census_of_India_1881_Vol_I_II_I_I_small.pdf
- [31] Full text of "Census of India, 1901" - Internet Archive, accessed on September 19, 2025, http://www.archive.org/stream/cu31924071135960/cu31924071135960_djvu.txt
- [32] 200 Table No. 1 Distribution of the population per thousand by occupation in the Bombay Presidency, C. P. & Berar and the St Maharashtra Gazetteers, accessed on September 19, 2025, https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/land_and_people/L%20&%20P%20pdf/Chapter%20IV/6%20Tables.pdf
- [33] 181 Rural agrarian economy and the caste system are closely related to each other. It is obvious that in the traditional agraria Maharashtra Gazetteers, accessed on September 19, 2025, [https://gazetteers.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/land_and_people/L%20&%20P%20pdf/Chapter%20IV/4%20Position%20of%20Castewise%20Population,%201931.pdf](https://gazetteers.maharashtra.gov.in/cultural.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/land_and_people/L%20&%20P%20pdf/Chapter%20IV/4%20Position%20of%20Castewise%20Population,%201931.pdf)
- [34] Tag: Census of India newpakhistorian WordPress.com, accessed on September 19, 2025, <https://newpakhistorian.wordpress.com/tag/census-of-india/>
- [35] Census of India, 1931, accessed on September 19, 2025, <http://piketty.pse.ens.fr/files/ideologie/data/CensusIndia/CensusIndia1931/CensusIndia1931CentralIndiaTables.pdf>
- [36] Census of India, 1931 Thomas Piketty, accessed on September 19, 2025, <http://piketty.pse.ens.fr/files/ideologie/data/CensusIndia/CensusIndia1931/CensusIndia1931IndiaReport.pdf>
- [37] Census of India, 1931 IGNC A, accessed on September 19, 2025, https://ignca.gov.in/Asi_data/31097.pdf
- [38] The Tribes and Castes of Bombay Reginald Edward Enthoven Google Livres, accessed on September 19, 2025, <https://books.google.ci/books?id=FoT6gPrbTp8C>
- [39] The tribes and castes of Bombay Stanford SearchWorks, accessed on September 19, 2025, <https://searchworks.stanford.edu/view/11943162>
- [40] BK 616 -The Tribes and Castes of Bombay Vol 1: Enthoven R E., accessed on September 19, 2025, <https://archive.org/details/bk616>
- [41] The Tribes and Castes of Bombay, Vol. I: Enthoven, R.E. - Internet Archive, accessed on September 19, 2025, <https://archive.org/details/dli.csl.8508>
- [42] The Tribes and Castes of Bombay Vol.I | South Asia Commons, accessed on September 19, 2025, <https://southasiacommons.net/artifacts/5693971/the-tribes-and-castes-of-bombay-voli/6459788/>
- [43] The tribes and castes of Bombay vol. II: Enthoven, R.E.: Free Download, Borrow, and Streaming - Internet Archive, accessed on

- September 19, 2025, <https://archive.org/details/dli.csl.7823>
- [44] Tribes and castes of Bombay. Vol. II DSpace@GIPE - Gokhale Institute of Politics and Economics, accessed on September 19, 2025, <https://dspace.gipe.ac.in/xmlui/handle/10973/19772>
- [45] Enthoven, R. E. (Reginald Edward), 1869-1952 The Online Books Page, accessed on September 19, 2025, <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Enthoven%2C%20R%2E%20E%2E%20%28Reginald%20Edward%29%2C%201869%2D1952>
- [46] Lokur Committee: Criteria for Scheduling of Tribes Vajiram & Ravi, accessed on September 19, 2025, <https://vajiramandravi.com/current-affairs/lokur-committee-criteria-for-scheduling-of-tribes/>
- [47] The Lokur Committee Report of 1965 and the ST demand of the Meitei community - The Sangai Express - Largest Circulated NewsPaper in Manipur, accessed on September 19, 2025, <https://www.thesangaiexpress.com/Encyc/2024/5/17/Ngaranmi-ShimrayThe-Advisory-Committee-on-the-Revision-of-Lists-for-Scheduled-Castes-and-Scheduled-Tribes-ch.html>
- [48] List of Castes & Tribes in Maharashtra, accessed on September 19, 2025, https://lppcollegerisod.ac.in/uploads/Reserved_Seat_earmark_by_Government_0222024155559.pdf
- [49] Lokur Committee was aimed at: |ForumIAS, accessed on September 19, 2025, <https://forumias.com/blog/question/lokur-committee-was-aimed-at/>
- [50] Office of Registrar-General of India follows 'obsolete' criteria for scheduling of tribes, accessed on September 19, 2025, <https://www.thehindu.com/news/national/office-of-registrar-general-of-india-follows-obsolete-criteria-for-scheduling-of-tribes/article66364958.ece>
- [51] Special Provisions for tribes in the Indian Constitution: articles, Committees & Recommendations - IJHSSM.org, accessed on September 19, 2025, https://ijhssm.org/issue_dcp/Special%20Provisions%20for%20tribes%20in%20the%20Indian%20Constitution%20%20articles%20Committees%20and%20Recommendations.pdf
- [52] प्रस्तावना - Shiv Dnyansagar @ Shivaji University, accessed on September 19, 2025, http://ir.unishivaji.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/3742/6/06_Chapter%201.pdf
- [53] Linguistic Survey of India Wikipedia, accessed on September 19, 2025, https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_Survey_of_India
- [54] People's Linguistic Survey of India Bhasha Research, accessed on September 19, 2025, <https://www.bhasharesearch.org/plsi>
- [55] Linguistic Survey of India - Rajasthan (Part I), accessed on September 19, 2025, <https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/linguistic-survey-of-india-rajasthan-part-i/>
- [56] Languages of India Wikipedia, accessed on September 19, 2025, https://en.wikipedia.org/wiki/Languages_of_India
- [57] Linguistic Survey of India Vol-i -(1927): G. Grierson Internet Archive, accessed on September 19, 2025, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.62467>
- [58] Linguistic Survey of India, vol.9, indo-aryan Family, pt.2, specimens Of the Rajasthani and Gujarati: Grierson, g. A. Ed. - Internet Archive, accessed on September 19, 2025, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.95521>
- [59] Striking for identity and inclusion - The Hindu, accessed on September 19, 2025, <https://www.thehindu.com/news/national/maharashtra/striking-for-identity-and-inclusion/article68696935.ece>
- [60] Social Life of the Nomadic Dhangar Tribe A Sociological Study, accessed on September 19, 2025, <https://www.ijfans.org/uploads/paper/9b5745d1bb9d04953ed6de3292d6e008.pdf>
- [61] (PDF) "From Pastoralists to Modern Times: Analyzing the Socio-Economic

- Transformations and Livelihood Diversification among the Dhargar Community in Maharashtra" - ResearchGate, accessed on September 19, 2025, https://www.researchgate.net/publication/377956660_From_Pastoralists_to_Modern_Times_Analyzing_the_Socio-Economic_Transformations_and_Livelihood_Diversification_among_the_Dhargar_Community_in_Maharashtra
- [62] The Dhargar Reservation Morcha: A Lesser-Known Movement - Adivasi Lives Matter, accessed on September 19, 2025, <https://www.adivasilivesmatter.com/post/the-dhargar-reservation-morcha-a-lesser-known-movement>
- [63] The Gond Community: An Overview MeMeraki, accessed on September 19, 2025, <https://www.memeraki.com/blogs/posts/the-gond-community-an-overview>
- [64] The Gond kingdoms Down To Earth, accessed on September 19, 2025, <https://www.downtoearth.org.in/environment/the-gond-kingdoms-46701>
- [65] BHIL | trci Tribal Research and Cultural Institute, accessed on September 19, 2025, <https://trci.tripura.gov.in/bhil>
- [66] A Review On Religious Belief And Culture Of Bhil Tribe Of RJPN, accessed on September 19, 2025, <https://rjpn.org/ijcspub/papers/IJCSP22B1040.pdf>
- [67] SOCIOECONOMIC ASPECTS AND CULTURAL PRACTICES OF THE BHIL TRIBE IN SITAPURI PANCHAYAT, DHAR DISTRICT, MADHYA PRADESH, accessed on September 19, 2025, <https://eprajournals.com/IJSR/article/10945/download>
- [68] Who are the Bhils? - MeMeraki, accessed on September 19, 2025, <https://www.memeraki.com/blogs/posts/who-are-the-bhils>
- [69] The Adaptative Biorhythm of Mahadev Kolis, The . IJHSSM.org, accessed on September 19, 2025, https://ijhssm.org/issue_dcp/The%20Adaptative%20Biorhythm%20of%20Mahadev%20Kolis,%20The%20Indigenous%20Group%20of%20India.pdf
- [70] Son Kolis The Aboriginal Inhabitants of Bombay (Now Mumbai) in Transition, accessed on September 19, 2025, <https://dnb.info/1191596141/34>
- [71] Study of the Traditional Knowledge of indigenous, wild foods and food consumption pattern of Mahadev koli & Thakar tribes of, accessed on September 19, 2025, https://ijdmsrjournal.com/issue_dcp/Study%20of%20the%20Traditional%20Knowledge%20of%20indigenous%20wild%20foods%20and%20food%20consumption%20pattern%20of%20Mahadev%20koli%20an%20Thakar%20tribes%20of%20Akole%20Block%20of%20Ahmednagar%20District,%20Maharashtra%20An%20Exploratory%20Cross%20sect.pdf
- [72] Food Consumption Pattern of the Mahadev Koli Tribe of Tribal Sub Plan Area of Pune District of Maharashtra - ISRG PUBLISHERS, accessed on September 19, 2025, <https://isrgpublishers.com/wp-content/uploads/2025/03/ISRGJHCS462025.pdf>
- [73] Bombay HC dismisses PIL and petitions seeking ST status as 'Dhangad' for Dhargar community | Mumbai News - Times of India, accessed on September 19, 2025, <https://timesofindia.indiatimes.com/city/mumbai/bombay-hc-dismisses-pil-and-petitions-seeking-st-status-as-dhangad-for-dhargar-community/articleshow/107758709.cms>
- [74] TISS asked to undertake detailed study of Dhargar community The Times of India, accessed on September 19, 2025, <https://timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/tiss-asked-to-undertake-detailed-study-of-dhargar-community/articleshow/50142490.cms>
- [75] Bombay High Court Dismisses Petitions Seeking ST Status For. accessed on September 19, 2025, <https://lawbeat.in/news-updates/bombay-high-court-dismisses-petitions-seeking-st-status-dhargar-community>
- [76] dhangar+dhangad | Indian Case Law CaseMine, accessed on September 19, 2025,

<https://www.casemine.com/search/in/dhangar%2Bdhangad>

- [77] The court ruled that the Dhangar community does not exist in Maharashtra, and thus cannot be included in the Scheduled Tribe category, affirming the principle that entries in the Presidential Order cannot be modified or interpreted by courts without legislative action. Supreme Today AI, accessed on September 19, 2025, https://supremetoday.ai/doc/news/the-court-ruled-that-the-dhangad-community-does-not-exist-in-maharashtra-and-thus-cannot-be-included-in-the-scheduled-tribe-category-affirming-the-principle-that-entries-in-the-presidential-order-cannot-be-modified-or-interpreted-by-courts-without-legislative-action-IND_Bom_HCBM010156092019
- [78] Bombay High Court junks pleas seeking reservation for 'Dhangar' community - India Today, accessed on September 19, 2025, <https://www.indiatoday.in/law/story/dhangar-community-reservation-row-high-court-rejects-plea-seeking-st-status-in-maharashtra-2503546-2024-02-17>
- [79] HC rejects petitions seeking ST status for Dhangar community Hindustan Times, accessed on September 19, 2025, <https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/hc-rejects-petitions-seeking-st-status-for-dhangar-community-101708110200142.html>
- [80] MAHARANI AHILYADEVJI SAMAJ PRABODHAN MANCH MAHARASHTRA RAJYA AND ORS. v. THE UNION OF INDIA AND ORS. | Bombay High Court | Judgment - CaseMine, accessed on September 19, 2025, <https://www.casemine.com/judgement/in/664510db9c3d925836f74f93>